
Az „évszázados orosz elmaradottság” problémájához

A. Kamenszkij professzor alább ismertetendő írása a lemaradás koncepciója változását követi nyomon az orosz és a külföldi historiográfiában a kezdetektől a XX. század végéig. A Nyugattal szembeni lemaradást a különböző történeti szakaszokban radikális reformokkal (ahogy I. Péter, II. Sándor, Sztolipin és Witte próbálta) igyekeztek leküzdeni. Alighanem a fenti koncepció volt az egyetlen, amiben az oroszországi és a nyugati történészek egyetértettek. A lemaradás, vagy legalábbis a „külön út” elméletét az orosz szakemberek a forradalom előtti elődeiktől örökölték. Például az ultrakonzervatívnak tartott történész, *N. G. Usztrjalov* Nagy Péterről szóló műve előszavában a Moszkvai Oroszország elmaradottságával támasztja alá a cár reformjainak szükségességét.

A bolsevikok az 1917-es forradalom szükségességének bizonyítására használták fel a lemaradás koncepcióját, ahogy tette L. D. Trockij, de esküdt ellensége I. V. Sztálin is. 1934-ben a párt megtiltotta az előbbi elmélet használatát és helyette az ország népeivel kapcsolatban az ún. korenyizációt kezdték alkalmazni. A második világháború és Sztálin halála után „az elmaradottság” koncepciója bizonyos fokig háttérbe szorult, de fennmaradt, mint egyfajta adottság. A XX. századi nyugati ruszista szakemberek Oroszország lemaradásának eszméjét egyfelől a XV–XVII. századi nyugat-európai utazóktól vették át, másfelől pedig a forradalom előtti orosz historiográfiából. *A. Gerschenkron* 1951-ben cikkében, majd 1962-ben könyvében (Gazdasági elmaradottság történelmi távlatban) az orosz és a szovjet gazdaságtörténetet tanulmányozva fejtette ki külön elméletét. Eszerint a gazdasági elmaradottságot leküzdő országok nagy fejlődési tempóval akár átugorhatják a klasszikus kapitalizmus államainak fejlődé-

si szakaszait. Gerschenkron könyve nagy vitát váltott ki, de tételeit nem minden kutató fogadta el és Oroszország (nemcsak gazdasági) elmaradottságának koncepciója a nyugati ruszisztikában tovább erősödött.

Az 1980–1990-es évektől változások következtek be. A peresztrojka idején megnőtt az érdeklődés Oroszország múltja iránt és megkezdődött a szovjet történeti szakasznak mintegy antitézisének jelentő cári korszak fokozatos „rehabilitációja”. Ekkor jelentek meg a cárokról, a nemesi családokról és a forradalom előtti hétköznapokról az első publikációk. Ezek először ugyan nem tűntek ki a szenvedélyesen leleplező írások tömegében, a Szovjetunió szétesésével azonban nagyobb súlyuk lett. Az 1990-es évek kezdetén a kardinális prioritásváltást jelezték *Szt. Sz. Govoruhin* dokumentumfilmjei az „Oroszország, amit elvesztettünk” és az „Így nem lehet élni”. Ezek az alkotások a majd a XXI. században dominánssá váló konzervatív modernizáció koncepcióját fogalmazták meg, ami a szovjet múlt bírálatát és egyben a forradalom előtti eszmék visszatérését jelentette.

Ugyanebben az időszakban kezdődött el az akadémiai tudományos közösség szegmentálódása. Egyes történészek az orosz forradalom előtti múlt idealizálására összpontosítottak, elfeledve a lemaradás problémáját. Mások, ugyan megváltozott formában, de megőrizték az utóbbi tételt. Néhány szakember megkísérelte kronológiailag meghatározni Oroszország lemaradását a fejlett nyugati államoktól a különböző fejlődési szakaszokban. *I. D. Kovalcsenko* például úgy vélte, hogy Oroszország a XVII. század második felében, azaz a péteri reformok előestéjén kétszáz évvel maradt el a fejlett Nyugattól. *Sz. M. Kastanov* elfogadta *N. P. Pavlov-Szilvanskij* tételét, hogy a nagy időkülönbség ellenére, az orosz és a nyugati feudalizmus hasonlóak voltak. *B. N. Florja* párhuzamba állította a Moszkvai Oroszország és a XI–XIII. századi közép-európai országok fejlődését. A Világtörténet negyedik kötetének szerzői gazdasági, urbanizációs és más mutatók alapján azt állították, hogy Oroszország lemaradása a nyugati országoktól és Kínától még a XVIII. században is tovább nőtt.

Az 1990-es évek második felétől a historiográfiában és általában a társadalomtudományokban megjelenik az „utolérő fejlődés” koncep-

ciója. Ebben azt feltételezik, hogy az állam meghatározó szerepet játszik a gazdasági folyamatok szabályozásában. Modern oroszországi interpretációjához még hozzátartozik, hogy mindez az esetek többségében autokratikus, sőt néha diktatórikus kormányzási rendszerben megy végbe, ami Oroszországban immanens és elkerülhetetlen sajátosságnak tűnik. Közben az államhatalom hatékonyságáról más megközelítések is születtek. Az „erős” és a „gyenge” állam kategóriáiban a szakemberek nem az állam rendőri jellegét hangsúlyozták, hanem hogy képes behatolni a társadalmi viszonyok szerkezetébe, szabályozni őket és a leghatékonyabban felhasználni az erőforrásokat, és mindez nem azonos az arisztokratikus és még kevésbé a totalitáriánus állammal. Az utóbbi években Oroszországban a „patrióta diskurzussal” az „évszázados lemaradás” a megcáfolandó mítoszok közé került. Erről számos írás tanúskodik a nyomtatott sajtóban és az interneten. Az utóbbiból a szerző egy orosz blogger 2017-es megállapításait idézi. Eszerint az „orosz elmaradottság” mítoszában az igazság morzsái mellett sok hazugság és tévedés is van, amit cáfolni és tisztázni kell. Kamenszkij professzor úgy véli, hogy a bejegyzés a jó történelmi ismeretek mellett hibás és elavult tételeket is tartalmaz. Az orosz történelem iránt érdeklődőknek különösen fontos lehet, amit a válságperiódusok magyarázatáról olvashatnak. Például az oroszországi jobbágyrendszer nem játszott annyira negatív szerepet a fejlődésben, ahogy eddig értelmezték, és a XX. század elejére az ország kilábalta a válságból és tovább fejlődött. Az oroszországi forradalom nem az elmaradottságból, hanem a gyors fejlődésbeli ellentmondásokból következett be, és nem szabad a civilizációs lemaradással járó jelenségnek tekinteni. Kamenszkij professzor szerint az ideológiai túlfűtöttségből eredő ellentmondásokat a bejegyzés szerzője nem kerülhette el.

Közben a Szovjetunió szétesése Nyugaton egybeesett a multikulturalizmus diadalával, amikor nem volt illendő bármely ország, nép és kultúra elmaradottságáról szólni. Az 1990-es években maga az „elmaradottság” fogalma sértőnek számított és elfogadottá vált, hogy nem lemaradó országról, kultúráról és gazdaságról, hanem más kultúráról, más gazdasági és társadalmi fejlődési modellről és más

modernizációs típusról van szó. Ekkor jelentek meg *L. Wolff*, *I. B. Neumann* és *M. Todorova* írásai Nyugat- és Kelet-Európa civilizációs fejlődése eltérő vonásairól. A nyugati ruszisztikában a fenti koncepcióváltás a történeti evolúció és a haladás eszméinek értelmezése változásaival függ össze. Így Nyugat-Európa felgyorsult fejlődése nem normát, hanem magyarázatot igénylő kivételt jelentett, míg Kelet-Európáé nem lemaradott volt, hanem csak a normális mederben folyt tovább. Az Oroszország elmaradottságáról szóló értelmezéseket azonban nem fogadta el minden szakember. *A. Martin* például a 2006-os internetes vitában hangsúlyozta, hogy az oroszok Pétertől Putyinig elismerték országuk fejlődésbeli lemaradását, és azt, hogy ennek felszámolásához modernizálásra van szükség. Másik neves amerikai történész szerint az orosz történeti elmaradottság nem egy politikailag inkorrekt sértés, hanem az orosz civilizációs diskurzus régóta meglévő része.

A modern historiográfiában az utóbbi években új irányzatként jelent meg „az orosz történelem normalizálása”. Eszerint Oroszország és más európai országok fejlődésében nem voltak elvi különbségek. Ez a felfogás legpregnansabban *B. N. Mironov* munkáiban érhető tetten. Kamenszkij kiemeli, hogy az utóbbi huszonöt évben Oroszország történetéről megjelent művek közül egy se váltott ki akkora figyelmet és vitát, mint Mironov könyve. Nagyra értékelték ugyan historiográfiai alapjait, de bírálták számítási módszereit és nem teljesen megalapozott következtetéseit a forradalom előtti polgári társadalom fejlődéséről. Az 1917-es forradalommal kapcsolatban például: ha Oroszország azt megelőző történeti fejlődése szerinte „normális mederben” folyt, akkor nem kell keresni mély társadalmi, gazdasági és kulturális folyamatokat, amelyek a forradalomhoz vezettek. Vagyis 1917 októberében Péterváron a véletlen körülmények összecsapásával alakultak az események. De akkor a bolsevikoknak miért sikerült hetven évre megszilárdítani hatalmukat? És Mironov itt az orosz értelmiség (az ő terminológiájában a „közvélemény”) bűnével kapcsolatos – Kamenszkij szerint – elég banális következtetésre jut. Itt lehet megjegyezni, hogy *O. Ju. Malinova* úgy véli: a „közvélemény” különböző társadalmi erők harcában manifesztálódik és nem

egyértelmű fogalom. Napjainkban Mironov elképzelését elemezve *V. P. Buldakov* vetette fel, ha Oroszországban 1917 előtt minden pozitívan alakult, akkor a forradalomnak nem volt semmilyen objektív előzménye. Ugyanakkor a szerző figyelmen kívül hagyja, hogy az autoriter-paternalista rendszerben a jólét növekedése nagy társadalmi várakozásokat szül, és ha az előbbi megszakad, akkor elkerülhetetlen a társadalmi elégedetlenség kitörése (az előzőkre lásd a 193. oldalt és ugyanott a 2. és a 3. jegyzetet). Mironov szerint a forradalmat a liberális-radikális értelmiség szervezte és agitációjával vonta bele a népet. Magát a forradalmat a különböző elitesoportoknak a hatalomért vívott harca okozta. A létrejött „közhangulat” így nem a hosszú társadalmi folyamatok produktuma, hanem egy ettől idegen jelenség.

A nyugati történészek szerint a „normalizálódás” fogalma tisztázatlan, a Nyugat-Európára történő orientálódás improduktív és tudományosan megalapozatlan, mivel a Nyugat, vagy Európa inkább intellektuális konstrukciók, mint történeti realitás. A sokvariánsú történeti fejlődés koncepciójára áttérve az orosz történeti evolúció már nem szabálytalan, hanem a multikulturális felfogás szerint csak más. Ez azonban nem új felfogás. A híres „külön út” eszméjét az orosz szlavofilok a XIX. század eleji német romantikusoktól vették át, és innen már csak egy lépés a klasszikus eurázsiai teóriához, hogy Oroszország egy külön civilizáció. Így sok orosz politikus és publicista a „civilizáció” fogalmának manipulálásával megalapozhatta nemcsak az oroszországi sajtószerepesség tételét, de a nyugati típusú demokrácia elfogadhatatlanságát is.

Néhány nem orosz történész még egy fontos módszertani tételt fogalmazott meg. Szerintük, ha Oroszország más, akkor nem kell összehasonlítani a nyugati országokkal. 1993-ban a stanfordi egyetemen tartott konferencián az amerikai történész, *J. Martin* a XVII. századi orosz mezőgazdaságról szólva hangsúlyozta, hogy az úgy fejlődött, ahogy azt a körülmények lehetővé tették, és ha biztosította az állam és a lakosság szükségleteit, akkor nem szükséges a nyugat-európai agráriummal való összevetése és elmaradottként történő jellemzése. Később, előadása publikált változatában Martin arra kereste

a választ, hogy az orosz parasztok miért nem alkalmazták a produktívabb nyugati mezőgazdasági technológiát. Az amerikai szakember hasonló következtetésre jutott, mint *L. V. Milov* az 1990-es években írt kapitális művében. Milov úgy vélte, hogy a klimatikus körülmények miatt hosszú ideig fennmaradt az oroszországi jobbágyrendszer, és elkerülhetetlen volt a despotikus egyeduradalom: azaz a természeti feltételek miatt járt be Oroszország „külön utat”. Milov tételét, az emberi tényezőnek a fejlődés alakításából való kizárása miatt, a későbbiekben élesen bírálta *M. A. Davidov*. Kamenszkij hangsúlyozza, hogy Milov és Martin eltérő módszertani előzmények alapján jutott azonos eredményre. Az orosz tudós a nyugat-európai és az oroszországi természeti körülmények sok konkrét esetét elemezte és vetette össze, míg Martin ezt nem tette meg.

A szerző kiemeli, hogy a történeti jelenségek összehasonlításának elvetésével ezek lényegét nem értjük meg. *F. B. Schenk* svájci történész 2014-ben az oroszországi vasutak XIX. század végi–XX. század eleji építéséről, mint fontos modernizációs mutatóról tartott előadást Moszkvában. Az előzetes annotációban a történeti változások dinamikájára, az alternatív útra és a többféle modernizációra helyezte a hangsúlyt. Szerinte az oroszországi modernizáció más modell szerint történik, mint a nyugati, és nem kell azzal összehasonlítani. Kamenszkij professzor szerint a modernizáció többfélesége a mai tudományban általánosan elfogadott, csak ezzel a fogalom többjelentésűvé válik és elveszti eredeti értelmét. Az előadás vitájában felvetődött, hogy ha lemondanak az „ideáltipikus Nyugattal” való összehasonlításról, akkor elvetik, hogy Oroszország Európához tartozik, pedig a korabeli oroszok mindig Európához hasonlították országukat és európaiak akartak lenni. Schenk maga is elismerte, hogy az oroszországi elit mindig referenciapontként tekintett a Nyugatra, s hozzá viszonyította hazáját. Schenk felfogását és megjelent könyvét Kamenszkij rendkívül előremutatónak tartja, azonban hiányolja, hogy a szerző a gazdag és rendszerezett empirikus adatokból nem vont le makroszintű következtetéseket.

A normalizációs felfogást és A. Gerschenkron elméletét variálta az *Ab Imperio* című folyóiratban az oroszországi jobbágyaságról

2014-ben megjelent cikkében *A. Stanziani*. Szerinte a jobbágyrendszer a XVIII. század második felében és a XIX. század első felében nem volt olyan szörnyű, mint azt tételezik: kiterjedtsége csökkent, az elnyomás mérséklődött és ami a fő: a gazdaság fejlődött. Stanziani úgy véli, hogy a nem szabad munka is lehet produktív, amivel a jobbágyrendszerről szóló nézetek felülvizsgálatára ösztönöz. Ugyanakkor a történész tudatosan elzárkózik az oroszországi jobbágyok és a nyugat-európai szabadparasztok munkája hatásfokának összevetésétől. Stanziani nézőszögéből teljesen kikerülnek a jobbágyrend társadalmi, kulturális, erkölcsi-morális és egyéb aspektusai is. Kamenszkij szerint következtetései lényegében hasonlóak, mint Milové és *M. Poe*-é.

A „normalizáció” más példáival találkozhatunk két amerikai tudósnál: *N. S. Kollmann*-nál és tanítványánál, *V. Kivelson*-nál. Szerintük a moszkvai államban a főhatalom nem fogta át az élet minden szféráját: azaz nem volt tirannikus, mint sokan feltételezik, mivel a források szűkössége miatt az államnak a szokásokon és a tradíción nyugvó önszabályozási mechanizmusokat kellett igénybe vennie. Kamenszkij rámutat, hogy a két kutató a hatalmi szerkezet és ideológia alapján meggyőzően bizonyítja, hogy a Moszkvai Rusz tipikus kora újkori állam volt. A két tudós empirikus jellegű munkái archív források tömegén alapulnak. Az összehasonlító módszerrel az orosz történelemről árnyaltabb képet tudnak nyújtani. Az oroszországi despotikus hatalom elvetése részükről a korabeli politikai gyakorlat elemzésén nyugszik.

Kamenszkij professzor hangsúlyozza, hogy az „elmaradottság” koncepciója egyfajta intellektuális csapdát rejt. *V. M. Mezsujev* szerint az oroszok, amikor magukról ítékeztek, akkor tükörbe tekintettek és a tükröt Európa jelentette. Felmerült a kérdés, hogy Oroszország „Európa”, „Ázsia”, vagy egy önálló civilizáció? Ha a válaszádnál az összehasonlítást, mint történettudományi módszert elvetjük, akkor Oroszország története tények halmaza marad. Az empirikus adatok összegyűjtése, elemzése, rendszerezése és belőlük következtetések levonása a történész szakma feladata. De ez nem jelenti, hogy le kell mondani az elvont, ideáltipikus Európa fogalmának használatáról a

kutatásban. Egyrészt, mert az oroszok a XXI. század kezdetéig összehasonlítással úgy tekintettek Európára, mint egységes entitásra. Másrészt a modern „patrióta diskurzus” egyik legfőbb sajátossága, hogy Oroszország annak idején a pravoszláv kereszténységet, a judeo-keresztény civilizációt választotta: azaz Európa javára döntött. A XVII–XVIII. században az oroszok még egy teljesen tudatos történeti választást tettek meg és szintén Európa irányába. Átvették a politikai, társadalmi és kulturális intézményeket, a tudomány és művészeti ágak, az oktatási rendszer, a hétköznapi élet és gazdasági tevékenység egyes elemeit és végül a társadalmi és oktatási eszmék jelentős részét. Az előbbiek jelentették az európai civilizációt. Ezzel a bonyolult, ellentmondásos és nem egyirányú átvételi folyamattal, a francia felvilágosodás, a német romantika, a konzervatív, a liberális és a szocialista eszmék sajátos recepciójával formálódott ki a XIX–XX. századi nagy orosz kultúra. Az európai modell átalakítással történő átvétele nemcsak igazolja, de szükségessé is teszi az orosz történeti fejlődés összehasonlítását az európai államokéval.

Az előbbiek alapján túl kategorikusnak látszik *M. M. Krom* Mironovnak tett szemrehányása „európacentrizmusa” és nem elég világos és absztrakt Nyugat-képe miatt. Kamenszkij professzor felteszi a kérdést, hogy a nyugati szakembereknél a „kora új-kori állam” fogalma nem ugyanilyen feltételes és általánosított konstrukció? Kérdés, hogy mennyi hasznot hoz az elmaradottság koncepciójának használata a kutatómunkában? Egyrészt az „elmaradottság”, vagy még inkább az „elmaradott ország” kifejezések emocionálisan bántóak és sértőek. A tudományos nyelvben azonban ezek nem értékelést, hanem egyfajta megállapítást rögzítenek. Az orosz nyelvben helyettük lehetne a „lassúbb fejlődési tempót” használni, de ezzel a lényegen nem változtatnánk. Valójában a modern történettudomány egyik aktuális problémájáról van szó. A múlt eseményei először a tömegtudatban, a narratív forrásokban, végül a történetírásban rögzülnek. Az új kutatásokkal, az új forrásokkal és azok más értelmezésével a történészek azonban revideálhatják nézeteiket, és a múlt így már nem annyira egyértelmű, hanem sokkal bonyolultabb lesz.

Az értelmiségi csapda elkerülésére két körülmény adhat reményt. Egyrészt a történettudományban meghonosodott a történeti folyamatok többtényezős értelmezése és a múlt emberei által eszközölt választások szerepének vizsgálata. Kamenszkij V. P. Buldakovot idézve kiemeli, hogy az ember maga alkotta történelmét. Történeti visszatekintéssel az ember választását lehet hibásnak értékelni, de a történész feladata nem ez, hanem az, hogy miért azt a megoldást választották és nem a másikat. A válaszadáshoz intenzíven kutatni kell az orosz társadalom struktúráját, a különféle kapcsolatrendszerek működését és a mindennapi gyakorlatot. Fontos megvizsgálni, hogy az egyes lakossági csoportok milyen gyorsan és hogyan reagáltak az új jelenségekre. Másrészt az új empirikus kutatások a múltnak az eddigieknél sokkal bonyolultabb képét rajzolják meg. Az „elmaradottság”, vagy a „másság” fogalma már nem elégségesek az érveléshez. Ezeket a koncepciókat ugyanakkor nem kell elvetni, de szükséges pontosításuk és új értelmezésük. Az új tudományos nyelvezet kialakítása nemcsak az adott tematikához kell. Minőségi áttörés azonban ebben csak akkor lehet, ha azt a kutatók által felhalmozott empirikus anyag lehetővé teszi.

Alekszandr Kamenszkij: K probleme „vekovoј russzkoј otsztalosztyi” (Az évszázados orosz elmaradottság problémájához). *Quaestio Rossica*. Vol. 6. 2018. No. 1. 185–206. o.

Kurunczi Jenő